

بررسی تحلیلی عوامل حجاب و بی‌حجابی

محمد اسحاق حبیبی^۱

چکیده

حجاب و بی‌حجابی به‌عنوان یکی از مقولات مهم اجتماعی، فرهنگی و دینی، پیشینه‌ای طولانی در جوامع مختلف بشری دارد. حجاب نه تنها در اسلام، بلکه در ادیان پیش از آن نیز مبتنی بر آداب و رسوم خاص هر ملت وجود داشته است. در این تحقیق، بر فطری بودن حجاب تأکید شده که به زندگی شرافتمندانه و باعزت انسان ارتباط دارد؛ زیرا برهنگی و بی‌توجهی به حجاب، مخالف فطرت انسانی است. هدف این تحقیق بررسی عوامل مؤثر در حجاب و بی‌حجابی، به‌ویژه دیدگاه‌های ادیان مختلف است. همچنین این مقاله به بررسی فراگیری حجاب و تأکید بر لزوم رعایت حجاب برای مردان نیز پرداخته است. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و برای جمع‌آوری داده‌ها، از منابع معتبر مرتبط با موضوع استفاده شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که رعایت حجاب در ادیان مختلف از جنبه‌های اخلاقی و اجتماعی مورد تأکید بوده و رعایت آن نه تنها برای زنان، بلکه برای مردان نیز ضروری است.

کلیدواژه‌ها: حجاب، بی‌حجابی، عوامل اجتماعی، ادیان، قرآن، سنت

۱. کارشناسی ارشد حقوق خصوصی از دانشگاه قم و فارغ‌التحصیل سطح چهار حوزه علمیه.

مقدمه

رعایت حجاب یک امر فطری و دارای انگیزه درونی بوده و حافظ کرامت و شخصیت انسان است. به همین علت، انسان‌ها همیشه به آن توجه داشته و مخصوصاً زنان قسمت‌های شهوت‌انگیز بدن خود را از مردان نامحرم می‌پوشاندند. در پاسخ به این ادعا که رعایت حجاب باعث تحقیر و محدودیت آزادی زنان می‌گردد، باید گفت که حجاب نه تنها تحقیر و کوچک‌انگاری زنان نیست که باعث محافظت و دوری آنان از رذایل اخلاقی و انسانی می‌گردد. حجاب ندای فطرت بشر است؛ ندای فطرت ندای وجدان و دعوت به صلاح و رستگاری است.

پیشینه تحقیق در موضوع حجاب درخشان و قابل وصف است؛ کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های علمی فراوان و باکیفیت در مورد آن به نشر رسیده است. سیمینارها و همایش‌های علمی فراوان در خصوص آن تاکنون بر پا شده است؛ اما از ویژگی‌های خاص مقاله حاضر، توجه دادن مخاطب به فراملی، فراقومی، فرادینی، فرازمانی و تأکید بر فطری بودن حجاب است. از آنجا که فطرت انسان اقتضای زندگی شرافتمندانه و باعزت را دارد که یکی از راه‌های تحقق و تضمین این زندگی، بااهمیت دادن به حجاب امکان‌پذیر است. هدف از تنظیم این نوشتار، توجه دادن به مسئله حجاب و یادآوری مجدد آن با رویکرد فراگیر بودن آن است؛ به این دلیل که احتمال می‌رود گذشت زمان باعث کم‌انگاری آن گردد. بنابراین، در هر زمان و هر میزان به آن پرداخته شود، مفید و مانع سوءاستفاده کسانی است که با بهانه‌های واهی از انجام آن غفلت می‌ورزند.

۱. معنای حجاب

واژه حجاب در لغت به معنای ستر، مانع، پرده، پوشش، حائل میان دو چیز، (جوهری، ۱۴۱۸: ۱۴۰۷؛ سیاح، ۱۳۳۰: ۲۳۴) یا پارچه‌ای که سر تا پای زنان را می‌پوشاند و مانع دیدن صورت آنان می‌گردد. (معین، ۱۳۷۱، ۱۳۴۰؛ مهدی زاده، ۱۳۹۰: ۲۴)

در اصطلاح عبارت است از پوشش تمام بدن زن به وسیله چادر و نقاب. (طباطبایی، ۱۳۹۳: ۹۵) البته سخن از حجاب زن، به معنای نادیده گرفتن حجاب مرد نیست؛ مردان مانند زنان، موظف به رعایت ارزش‌ها، از جمله حجاب و پرهیز از پوشیدن لباس‌های

زننده، سبک و دون شأن انسان وارسته و با منزلت هستند و حق ندارند هر لباسی را بپوشند و به هر وضعی که بخواهند در مجامع عمومی ظاهر گردند. (قائم مقامی، ۱۳۵۶: ۴۴) برخی اعضای بدن مردان مانند بدن زنان مُحَرَّک است (افشارنیا، ۱۳۵۷: ۱۹۵) دلیل این که بیشتر پژوهش‌ها و سخنرانی‌ها اختصاص به حجاب زن دارد، این است که حس و غریزه خود آراستگی و جلوه‌گری زنان باعث روی آوردن برخی آنان به سمت برهنگی می‌گردد.

قرآن کریم می‌فرماید: «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ؛ و بگو به زنان مؤمنه که چشمان خود را از مردان نامحرم ببندند و فروجشان را محفوظ بدارند و زینت خود را آشکار نسازند، مگر به آن مقداری که به آن‌ها اجازه داده شده است». (نور: ۳۱) حکم این آیه، شامل زنان و مردان می‌گردد. آوردن کلمه مؤمنات در آیه، از باب تأکید است.

هنگامی که پیامبر گرامی اسلام^(ص) از دخترش حضرت فاطمه^(س) سؤال کرد که نیکوترین کار برای زن چیست؟ فرمود: مرد نامحرم زن و زن، مرد نامحرم را نبیند. همچنین وقتی که حضرت زهرا^(س) کنار پیامبر نشسته بود، پسر ام مکتوم از پیامبر اجازه گرفت تا وارد اتاق پیامبر گردد، بلافاصله حضرت زهرا از اتاق خارج شد و وقتی پسر ام مکتوم از پیش حضرت رفت، دوباره وارد مجلس شد. پیامبر به او گفت: چرا بیرون رفتی؟ پسر ام مکتوم نایبنا است، نمی‌تواند تو را ببیند! حضرت زهرا^(س) در جواب فرمود «او نمی‌تواند ببیند، ولی من می‌توانم او را ببینم». اینجا بود که پیامبر اکرم^(ص) فرمود: «یا فاطمه، تو پاره تن من هستی». بنابراین زن و مرد «هر دو»، به رعایت حجاب مکلف هستند.

۲. حدود حجاب

رعایت حجاب شامل تمام بدن زن به جز صورت و دست‌ها_ به شرط عدم آرایش_ می‌گردد. حضرت امام صادق^(ع) در پاسخ به این سؤال که زن چه قسمت‌های بدن خود را می‌تواند ظاهر کند؟ فرمود: «چهره و دودست خود را». (حر عاملی، ۱۴۳۰، ۱۴: ۱۴۶) همچنین فضیل بن یسار از امام صادق^(ع) سؤال کرد که «آیا ذراعین زن زینت است؟ امام فرمود: بلی؛ آنچه زیر مقنعه و النگو است زینت شمرده می‌شود». (همان، ۱۴۵: ۷) بنابراین پوشش بدن زن به جز چهره و دست‌ها، اجماعی است. (حلی، ۱۴۱۰، ۱: ۲۴۷؛ نجفی، ۱۳۷۶، ۲: ۳)

۳. وسیله حجاب

نسبت به وسیله پوشش دو نظر وجود دارد: برخی رعایت حجاب را در پوشیدن لباس خاص می‌دانند؛ بدین ترتیب، زنی که با لباس مخصوص و مدنظر خود را نپوشانده باشد، بی حجاب محسوب می‌گردد. مانند این که عرف، چادر مشکی را علامت حجاب می‌داند، پس هر کس با چادر مشکی خود را بپوشاند، با حجاب و هر کس با غیر چادر مشکی خود را بپوشاند بی حجاب محسوب می‌گردد.

برخی دیگر، رعایت حجاب را منحصر در لباس با رنگ خاص نمی‌دانند؛ «لباسی که زن به وسیله آن بدن خود را بپوشاند، در هر رنگ باشد، زن با حجاب شمرده می‌شود و لازم نیست کن لباس یا رنگ خاص و... باشد». (منصور نژاد، ۱۳۸۱: ۹۳) با توجه به این که از نظر دین اسلام رعایت حجاب مطرح است نه رنگ یا لباس مخصوص و...؛ نظر دوم از اهمیت بیشتر برخوردار و مورد توجه قرار گرفته است؛ چرا که مهم پوشش بدن زن است که با هر وسیله و رنگی امکان تحقق آن وجود دارد. بعلاوه، عرف همه جا یکسان نیست تا برای همه یک گزینه انتخاب شود. دلیل نپذیرفتن نظر اول، ایجاد محدودیت بیشتر بر زنان است. برخی فقیهان انتخاب چادر توسط زنان مسلمان را برای رعایت پوشش، در اثر تعلیمات دینی می‌دانند. (موسوی خمینی، بی تا، ۴: ۱۰۳)

۴. تاریخ حجاب

حجاب قبل از اسلام، در میان قبایل رواج داشت. در داستان حضرت آدم و حوا آمده: «آنگاه که از درخت ممنوع خوردند، عورتشان دیده شد و به سرعت بدن خود را با برگ درختان بهشتی پوشاندند». (دورانت، ۱۴۰۱، ۱: ۱۵۵) در جای دیگر نیز آمده: «وقتی زن متوجه شد، آن درخت میوه دلپذیری دارد، از میوه آن خورد و به همسرش نیز داد. وقتی چشمانشان باز شد دیدند برهنه هستند، بلافاصله توسط برگ‌های انجیر، برای خود ستر ساختند و خداوند برای حضرت آدم و حوا از پوست ستر ساخت و بدن آنان را پوشاند». (تورات، سفر پیدایش، ۱۳۸۸: ۲۰)

قرآن کریم تصریح کرده و می‌فرماید: «فَلَمَّا زَاكَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَ طَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ» وقتی حضرت آدم و حوا از میوه درختی که ممنوع شده

بود خوردند، پوشششان برداشته و عورت‌شان عریان گشت و بلافاصله با برگ‌های درختان بهشتی خود را پوشاندند». (اعراف: ۲۲) سپس مردم از پشم گوسفند برای خود لباس بافتند. بافت، هنری بود که نزد زنان اهمیت داشت و در زمان‌های مختلف از آن استفاده می‌کردند. (نقبایی، ۱۳۴۲: ۲۲)

عده‌ای پوشش را مخصوص دوران پس از عقد می‌دانستند، به این علت که زنان پس از عقد تحت سیطره مردان قرار می‌گیرند؛ مردان زنان را به سبب ممانعت از نگاه و تجاوز بیگانه و محافظت پاک‌دامنی‌شان و... در منزل نگه می‌داشتند. از این‌رو، حسادت، ترس از اطاعت نکردن همسران، خروج بدون اجازه از منزل و سخن گفتن با نامحرمان در بین مردان قوت گرفت. (محمدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۵) این وضعیت، باعث اعتقاد اندیشمندان به رعایت حجاب توسط زنان شد و انسان‌های نخست از برهنگی و شرمساری نجات یافتند. (وشنوی، ۱۳۵۲، ۴: ۶۲)

۵. حجاب در ادیان زرتشت، یهود و مسیحیت

برای تبیین بیشتر سرگذشت حجاب، لازم است که به اهمیت و ارزش رعایت حجاب در میان ادیان زرتشت، یهود و مسیحیت پرداخته شود.

۵-۱. زرتشت

ویل دورانت از حجاب زنان در زمان زرتشت چنین می‌نویسد: «در دوران زرتشت پیغمبر، زنان مقام والای داشتند و از آزادی کامل برخوردار بودند. در اجتماعات آمد و شد می‌کردند، می‌توانستند مالک اموال غیرمنقول شوند و تصرفات مالکانه داشته باشند. این وضعیت با آمدن داریوش متوقف شد. زن از جایگاه رفیعی که داشت پایین آمد... به زنانی که دارای موقعیت اجتماعی بودند اجازه نمی‌دادند به صورت علنی با مردان مراوده داشته باشند. زنان متأهل نمی‌توانستند هیچ مردی، حتی پدر و برادر خود را به خانه ببرند یا ببینند. در آثاری باستانی قدیم، نام زنی برده نشده و چهره زنی دیده نمی‌شود». (دورانت، ۱۴۰۱، ۱: ۵۵۲)

در ایران قبل از اسلام، امتیاز طبقاتی اساس جامعه را تشکیل می‌داد. حجاب چهره زنان، جزو سنت‌های ملی بود و زنان ایرانی به خاطر حفظ حرمت و عزت، صورت خود را می‌پوشاندند. این روش کم‌کم چهره مذهبی گرفت و تا حد باورنکردنی به پیش رفت.

(صدر، ۱۳۹۶: ۷ و ۵۱) در مذهب آریایی، زنان مُحَجَّبه قابل احترام بودند و پوشش صورت مختص زنانی بود که خوی اشرافی داشتند. زنان زرتشتی روسری رنگی با نقش و نگار، با طول سه متری و عرض یک متر به سر می‌بستند. (محمدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۵)

۵-۲. یهود

زنان یهودی چنان حجاب و پوشش را جدی می‌گرفتند و غیرقابل تفکیک از زندگی می‌دانستند که زنان غیر یهود نیز تحت تأثیر حجاب آنان قرار گرفتند. سخت‌گیری زنان یهود پیرامون حجاب زبانزد بود. برخی از دانشمندان در این خصوص نوشته‌اند: در کشورهای مانند ایران و مللی که متأثر از فکر و فرهنگ یهود بودند، اهمیت حجاب نزد آنان بیشتر از اسلام بود. آنان دست‌ها و چهره خود را نیز می‌پوشاندند. (محمدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۰) ویل دورانت در مورد حجاب یهود می‌نویسد: «یهودی‌ها در طول دوره قرون وسطی، زنان خود را با لباس‌های فاخر و معتبر می‌پوشاندند و اجازه نمی‌دادند با سر برهنه در انظار عمومی ظاهر شوند. زنی که موی سرش برهنه بود، طلاق داده می‌شد و مرد حق نداشت در برابر چنین زنی در محضر خداوند دعا کند». (دورانت، ۱۴۰۱، ۱۲: ۶۲)

این موضوع، از وقایعی که در قرآن کریم رخ داده، نیز قابل استنباط است. در داستان حضرت موسی^(ع) و دختران حضرت شعیب^(ع) آمده است: «وقتی حضرت موسی از چاه برای دختران شعیب آب کشید، آنان حضرت را به منزلشان دعوت کردند. پیش از راه افتادن به سوی منزل حضرت شعیب، حضرت موسی گفت: شما پشت سرم حرکت کنید و از پشت سر، مرا به منزل پدر خود هدایت نمایید. همچنین حضرت ابراهیم خلیل در سفری، زن خود را در میان صندوق قرار داد تا نامحرمان او را نبینند». (محمدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۰)

۵-۳. مسیحیت

دانشمند معروف مسیحی، جرجی زیدان در مورد پوشش زنان نوشته است: «اگر هدف از پوشش، پوشاندن تن و بدن باشد، این وضع پیش از ظهور اسلام و حتی پیش از ظهور مسیحیت رواج داشت و دین مسیح در آن تغییر نیاورده است». (زیدان، ۱۳۹۴: ۹۲۲) مادام دیولافوا که تقریباً یک قرن در ایران با ارامنه ارتباط داشت، در مورد لباس زنان ارامنه ایرانی می‌نویسد: «لباس‌های زنان ارامنه از جنس ابریشم و بلند و کمربند نقره‌ای دارد که

با هنرمندی روی آن‌ها زرگری شده و ران‌های آنان را می‌پوشاند و روبند نیز داشتند. زنان شوهردار باید در خانه می‌ماندند و در خانه را می‌بستند و هنگام بیرون رفتن از خانه به کوچه و کلیسا روپوش سفید می‌پوشیدند». (دیولافوا، ۱۳۳۲: ۲۲۱)

در عقاید کلمنت ۱۶ و ترتولیان ۱۷، اسقف بزرگ مسیحی، آمده است: «زنان باید در بیرون از خانه پوشیده باشند. این پوشیدگی مانع خیره شدن چشم‌های مردان می‌گردد و بیرون رفتن زنان عیسوی با صورت عریان و آراستن به زیورآلات، موجب آلودگی به گناه و به خطر افتادن دیگران می‌گردد». «تصاویری از مردم اروپا و پوشش مسیحیان، بیانگر رعایت حجاب و پوشش لباس‌های بلند در بین آنان بوده است». (اشنایدر، ۱۳۷۰: ۱۱۶)

سیره عملی زنان مسیحی به سر کردن پیراهن کتانی طویلی بود که حتی روی پای آن‌ها را می‌پوشاند. (دورانت، ۱۴۰۱، ۱۳: ۴۹۸)

۶. دلایل حجاب

عواملی باعث می‌شود که افراد، بدون تعلیم و یادگیری گرایش به رعایت حجاب پیدا کنند. این عوامل اختصاص به فرد یا گروه خاص ندارد. به سخن دیگر، رعایت حجاب اصل و گرایش به بی حجابی استثنا است. کسانی که بی حجابی و برهنگی و به عبارتی، مسیر ضد ارزشی را دنبال می‌کنند، متأثر از وسوسه‌های نفس اماره و تبلیغات مسموم شیاطین هستند. بنابراین انسان سالم و طبیعی، ندای وجدان و فطرت را گوش داده از آن پیروی می‌کند. اینک دلایل حجاب ذکر می‌شود:

۶-۱. فطری بودن

انسان فطرتاً و ذاتاً گرایش به پاکی، وارستگی، عزت، شخصیت طلبی، میل به خوبی و انزجار از بدی دارد. حجاب ارزش و دژ محکم در برابر تهاجمات آلوده، فساد انگیز است و شخص را از مبتلا شدن به مفساد و رذایل باز می‌دارد. اساساً انسان دوست دارد زندگی شرافتمندانه داشته باشد. زندگی شرافتمندانه با برهنگی و عریانگری در تناقض و برخلاف فطرت است. دشوار است برای زنی که جاذبه‌های جنسی وجودش را برای عموم به نمایش می‌گذارد، بتواند از شرافت و عزت خود محافظت کند. رعایت حجاب ندای فطرت و تضمین کننده عزت و کرامت زنان است. بنابراین زنانی که به خواسته‌های فطری خود احترام

می‌گذارند، با برهنگی مخالفند و تحت هیچ شرایطی به آن تن نمی‌دهند. (طباطبایی، ۱۳۶۴: ۲۷) پس میل به حجاب محدودیت نیست، بلکه یک امر فطری و تضمین کننده شرف و عزت زن است. زنانی که خواهان حیا و عفافند، باید برای ارزش یافتن و گران قدر شدن از پوشش بهره‌جویند و اجازه ندهند که نامحرمان از وجود معصومشان، کام‌جویی و بهره‌برداری جنسی کنند. (همان، ۱۳ و ۹۱)

چارلی چاپلین، کمدین معروف در یکی از توصیه‌های خود به دخترش ژرالدین، چنین نوشته است: «... دخترم وظیفه تو سنگین و سخت است. درست است وقتی روی صحنه می‌روی، تکه نازکی بدنت را می‌پوشاند و می‌توان به خاطر هنر عریان و بدون پوشش روی صحنه رفت و پوشیده‌تر و باکره‌تر برگشت. لیکن هیچ‌کس در دنیا نیست که دختری به خاطرش خود را برهنه کند... برهنگی و عدم پوشش زنان، بیماری عصر کنونی ما است؛ اما باید بدن عریان تواز کسی باشد که روح عریانش را دوست می‌داری». (حکیمی، ۱۳۶۹، ۱: ۷-۱۳).

۶-۲. عزت آور بودن

آدم عاقل هیچ‌گاه شخصیت و عزت خود را از دست نداده و ذلت نمی‌پذیرد. پوشش موجب حفظ کرامت و پاک‌دامنی زنان می‌گردد. توصیه دین اسلام به پوشیدن لباس پاک، طاهر بودن در هنگام عبادت خداوند، یا واجب بودن نماز شب بر پیامبر گرامی اسلام^(ص) به مفهوم ارج نهادن به مقام بالای انسان، به خصوص مقام بی‌بدیل پیامبر اکرم^(ص) است. بنابراین حکم به پوشش، کوچک شمردن و محدود ساختن زنان نیست. (منصور نژاد، ۱۳۸۱: ۹۷-۱۰۴)

۶-۳. حق الله بودن

سخن برخی زنان که خدا مرا آزاد آفریده و اختیارم با خودم است، هرگونه که خواستم رفتار می‌کنم و هر لباسی که خواستم می‌پوشم و...، معقول و درست نیست. همه انسان‌ها مسئولیت فردی و اجتماعی دارند. مسئولیت فردی «یعنی باید از خود محافظت کنند و از کاری که به شخصیت، حیثیت، کرامت و عزت او آسیب می‌زند اجتناب ورزند». مسئولیت اجتماعی «یعنی شخص با عمل خود موجب ناهنجاری و جریحه‌دار کردن اجتماع نگردد». تظاهر به بی‌حجابی و برهنگی در منظر عموم، بیانگر عدم توجه فرد به مسئولیت‌های فردی و اجتماعی است. با عنایت به این موضوع، کسی حق ندارد بابت بی‌حجابی و برهنگی در انظار

عمومی ظاهر شود؛ زیرا باعث ناهنجاری اجتماعی و ترویج فرهنگ برهنگی و بی حجابی می‌گردد. علاقه طبیعی زنان به پاکیزگی و آراستگی، مجوز تحریک جنسی دیگران و آسیب‌رسانی به عفت و حیثیت عمومی نیست. (فتاحی زاده، ۱۳۷۶: ۱۸۴)

بنابراین رضایت و تشویق پدر، شوهر و حاکمیت به بدحجابی و بی حجابی، تأثیری بر رفع مسئولیت رعایت حجاب و پوشش ندارد. در نتیجه زنان حق ندارند مسئولیت حفظ کرامت و حیثیتشان را که درگرو رعایت پوشش است، نادیده بگیرند. عصمت و پاکی حق الهی است و زن نباید در امانت و حق الهی خیانت کند.

۴-۶. طبیعت وجود انسان

طبیعت خلقت جسم انسان، بدون پوشش و زننده است که باید پوشانده شود. بعضی‌ها اندام و ساختار وجود انسان را مقتضی رعایت حجاب و یکی از دلایل گرایش فطری انسان به حجاب دانسته‌اند. (محمدی اشتهاوردی، ۱۳۷۵: ۷۰) برخی دیگر، پوشیده بودن اعضای تناسلی را از امتیازات مخصوص انسان شمرده‌اند؛ زیرا انسان موجود راست قامت است و اعضای تناسلی او حفاظ ندارد. (دورانت، ۱۳۹۵: ۲۹)

فیمینست‌ها ریشه رعایت حجاب و پوشش را ترس از تجاوز مردان به زنان و نوعی محدودیت به شمار آورده‌اند. «وحشت از تجاوز جنسی، زنان را متأثر ساخته تا جایی که لباس پوشیدن و رفت و آمدشان را تحت الشعاع قرار داده و فعالیت‌ها و آزادی‌های آنان را محدود ساخته است». (کلروالاس، ۱۳۸۰: ۲۳۴)

۷. دلایل بی حجابی

عدم توجه به برخی عوامل، باعث روی آوردن زنان به برهنگی و عدم پوشش می‌گردد که برخی از آن‌ها را در ادامه برمی‌شماریم:

۷-۱. عُدّه حقارت

معمولاً زنانی که در زندگی تحت فشار بوده، حس حقارت بیشتر دارند. با از بین رفتن فشار و دست یافتن به آزادی، تلاش می‌کنند که حقارت خود را جبران کنند. روی آوردن زنان و دختران به برهنگی و بی حجابی، یکی از راه‌های بروز و جبران حقارت است. اینکه

برخی مردان زنان را وسیله رفع نیازهای جنسی، تولید نسل و سرگرمی می‌دانند؛ نشئت گرفته از حس برتری طلبی مردان و حس حقارت زنان است. حس برتری طلبی مردان و حس حقارت زنان، باعث به استخدام گرفتن زنان توسط برخی مردان می‌گردد. (قائم مقامی، ۱۳۵۶: ۱۷۷)

تعداد زنان و دخترانی که در اثر فشارهای ناروای خانواده به انحراف کشیده شده‌اند، کم نیست. رفتار سخت‌گیرانه و غیر عالمانه والدین نسبت مسائل تربیتی، مانند حجاب دخترانشان و محدود کردن آنان به حدی که نتوانند به منزل فامیل بروند یا تحصیل کنند و...، باعث واکنش، لجبازی و روی آوردن آنان به بی‌حجابی و برهنگی می‌گردد. (محمدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۵)

یکی از نقشه‌های رضاخان، حاکم وقت ایران، تقویت افراطی حس حقارت در زنان بود. او تلاش می‌کرد زنان را فرنگی‌مآب بار بیاورد. امام خمینی در یکی از سخنرانی‌های خود گفته بود: «اگر زنان می‌خواهند پیشرفته باشند، باید لباس و کفش‌های آن‌چنانی بپوشند، مانند خارجی‌ها باشند و...» (موسوی خمینی، ۱۳۸۴: ۲۲۷)

۷-۲. هجمه فرهنگی دشمنان

بدون تردید باید اذعان کرد که دشمنان اسلام برای به چالش کشیدن مذهب و پیروان آن، از هیچ کوششی دریغ نکرده و نمی‌کنند. تبلیغ برهنگی و بی‌حجابی، یکی از ابزارهای مهم دشمن برای ضربه زدن به اسلام و امت اسلامی است. این سیاست، محدود به زمان و مکان خاص نبوده و نیست. در قرون وسطی، با همه تَحَجُّرَش، ارزش‌های فرهنگی و فکری کلیسا تا حدودی توانسته بود از لجام‌گسیختگی‌ها ممانعت کند و مردم پایبند باورهای مذهبی بودند. وقتی انفجاری به نام «رنساس» رخ داد، اعتقادات و پایه‌های مذهب را سست کرد. (مهریزی، ۱۳۸۱: ۲۶۳)

سیاستمدار انگلیسی از انگیزه استعماری انگلیس این‌گونه نوشته است: «باید از طریق استنادات تاریخی واکرد کنیم که زنان از دوران بنی‌عباس - نه سفارش اسلام - با پوشش بودند. هنگام ظهور اسلام زنان و مردان در تمام امور کنار هم فعالیت می‌کردند و زنان پیامبر اسلام با بدن برهنه و عریان دیده می‌شدند. این تبلیغات تا وقتی که فرهنگ رعایت حجاب

توسط زنان از میان رفت و زنان به برهنگی روی آوردند، ادامه پیدا کند. همچنین ارتباطات جنسی بین زن و مرد نامحرم را چنان رواج بخشیم که زنان مسلمان از آن الگوبرداری، تقلید و به آن عمل کنند. (محمدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۵)

در سال ۱۳۰۶ هجری شمسی وقتی تحویل سال، رضاخان با فامیل و همسر بی حجاب خود، در طبقه بالای حرم حضرت معصومه^(س) نشست بود. یکی از علمای دینی به نام محمد بافقی به آنان اعتراض کرد و گفت: «شما کی هستید؟ اگر مسلمان نیستید، اینجا چه می‌کنید؟ و اگر مسلمانید چگونه در بین این همه جمعیت به صورت برهنه و بی حجاب هستید؟» (پازوکی، ۱۳۶۶: ۲۸) غرب با کوشش‌های فکری، فرهنگی و اجتماعی، در برابر مذهب کلیسا ایستاد و آزادی جنسی را رواج داد و کلیسا به نام دین، از ترویج ارزش‌های اعتقادی و انسانی کاتولیک‌ها دفاع می‌کرد. (شریعتی، ۱۳۹: ۱۳)

۷-۳. گسترش نهضت صنعتی

در اواخر قرن ۱۹ نهضت صنعتی در اروپا توسعه یافت و برهنگی به طریق سازمان‌یافته و منظم شکل گرفت. بعد از آمدن دوران رنسانس، علم و صنعت در اروپا رشد کرد و انقلاب صنعتی شکل گرفت و زمینه ترک حجاب برای زنان مهیا شد. زنان کنار مردان برای کار به شرکت‌ها روی آوردند. موضوع تساوی حقوق زن و مرد، عدم محدودیت زنان و فعالیت مشترک زن و مرد عمومیت پیدا کرد. (گروه مؤلفان، ۱۳۸۷: ۲) انقلاب صنعتی زن را در حد غیرقابل پیش‌بینی صنعتی ساخت؛ زیرا زنان کارگران ارزان، بی‌حاشیه و آرام بودند و کارفرماها آنان را بر مردان ترجیح می‌دادند. (دورانت، ۱۳۹۵: ۱۵۱) فرهنگ برهنگی و بی‌حجابی محدود و محصور به کشورهای اروپایی نماند و فراتر رفت. آرام‌آرام کشورهای اسلامی را نیز در برگرفت و اخلاق و معنویت را در این کشورها تحت‌الشعاع قرار داد. (محمدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۵)

اولین کشوری اسلامی که در آن به‌صورت رسمی و حساب شده کشف حجاب شد، افغانستان بود. در زمان حاکمیت شاه امان‌الله، با توجه به سفرهای پیاپی و فراوانی که در کشورهای اروپایی داشت، به‌شدت متأثر از فرهنگ غرب گردید. بنابراین به شکل علنی اعلام کرد، زنان حق ندارند در محافل عمومی با پوشش باشند. برای نشان دادن حسن نیت،

همسرش را در مجامع عمومی به بی‌حجابی وادار کرد. اقدام شاه باعث قیام عمومی علیه وی شد و او را مجبور به استعفا و ترک کشور کرد.

دومین کشور ترکیه بود که در سال ۱۳۱۳ پس از سقوط دولت عثمانی، آتاتورک مردم را به برهنگی و ترک حجاب وادار کرد.

حاکمان وقت ایران، هم‌زمان با اقدامات آتاتورک، زمینه بی‌حجابی و برهنگی را فراهم کردند. مردم در ۲۱ تیرماه ۱۳۱۴ در مسجد گوهرشاد با هدف اعتراض به برداشتن پوشش، تَحْصُنْ کردند؛ نیروهای وابسته به رضاخان به‌صورت فاجعه‌آمیز آنان را لت و کوب کردند و در اثر آن تعدادی زخمی و کشته شدند. پادشاه برنامه خود برای برداشتن حجاب را تا جایی پیش برد که به‌صورت علنی همسر و دخترانش بدون حجاب و پوشش در دانش‌سرای مقدماتی تهران، در معرض دید عموم مردم قرار گرفتند. او با دیکتاتوری، قُلدِری، زور و اسلحه از زنان کشف پوشش کرد. (مکی، ۱۳۶۲، ۲: ۲۵۲-۲۵۸)

۴-۷. جنگ جهانی دوم

در اثر جنگ جهانی دوم، منابع اقتصادی و قدرت مالی طرف‌های درگیر، خانواده‌ها از هم پاشید و ارزش‌های اخلاقی از میان رفت، بی‌بندوباری و فساد رواج یافت. به نظر بعضی‌ها، جنگ جهانی دوم باعث متلاشی ساختن روابط خانوادگی، سنت‌های مذهبی، اخلاقی و معنویت گردید. (محمّدی آشتیانی، ۱۳۷۳: ۱۸۳)

۵-۷. مصرف‌گرایی

از نظر دین اسلام، بهره بردن از دنیا برای کسب عزت دنیا و آخرت، مورد توصیه است. در دستورات دین اسلام چیزی به‌عنوان اجبار بر ترک دنیا و ترک استفاده از نعمت‌های موجود، نیست و اسلام خواهان عزت و رفاه مسلمین در دنیا و آخرت است. در مکتب اسلام به کار کردن توصیه شده و کار انسان را برای رفاه خانواده را به جهاد در راه خدا تشبیه کرده است. همچنین مسلمان باید از دنیا و نعمت‌های آن بهره ببرد، چنانکه قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا؛ و بهره‌ات را از دنیا فراموش مکن». (قصص: ۷۷) بنابراین اگر دنیا وسیله‌ای برای کسب روزی حلال، کسب علم و دانش، خدمت به مردم و اندوختن سرمایه معنوی باشد، مورد سفارش و تشویق دین اسلام قرار گرفته است.

آنچه از نظر اسلام مورد مذمت است، دنیامحوری و توجه صرف به مادیات و زندگی دنیا و نادیده گرفتن ارزش‌های معنوی است. دنیا محوری یک صفت شیطانی و از آفت‌های بزرگ است. شیطان و شیطان‌صفتان تلاش می‌کنند تا در جوامع اسلامی فرهنگ دنیامحوری و اسراف را ترویج کنند. تشویق زنان به برهنگی و بی حجابی، یکی از نتایج دنیاپرستی، دنیامحوری و مصرف‌گرایی است. زنان بهترین وسیله برای تبلیغ کالا، استفاده‌های جنسی و شهوانی هستند. به همین دلیل دشمن با رواج فرهنگ مصرف‌گرایی و دنیامحوری، راه را برای رسیدن به اهداف شوم خود هموار کرد و زنان را وسیله‌ای برای لذت‌جویی جنسی، تبلیغ کالا برای استخدام در کارخانه‌ها و شرکت‌ها کشاند. (فانون، ۱۳۸۴: ۳۶)

۶-۷. الگوبرداری و تقلید

تقلید از رفتار، فرهنگ، آداب و... دیگران، اگر عاقلانه، هوشمندانه، مبتنی بر حفظ ارزش‌های انسانی و اسلامی، کمک به پیشرفت فرهنگ مردم و اعتلای ارزش‌ها باشد، ستودنی است؛ اما متأسفانه برخی افراد با نادیده گرفتن اصول و ارزش‌های متعالی اسلام و فرهنگ خود، تقلید از رفتار و فرهنگ بیگانگان می‌کنند.

بدون تردید فرهنگ اسلامی غنی‌ترین فرهنگ‌های دنیا است. رفتار و عملکرد نادرست برخی افراد، به فرهنگ و دین ربط ندارد. کسانی که بدون دلایل منطقی و عقلی از پوشیدن لباس، رفتار و مدل‌های بیگانگان متأثر می‌شوند و آرزوی مثل آنان شدن را در سر می‌پرورانند، انسان‌های ضعیفی هستند.

انسان‌های وارسته و با کرامت، دنبال تعالی بخشیدن به ارزش‌های انسانی خود هستند. رعایت حجاب و پوشش اسلامی یکی از راه‌های رسیدن انسان به کمال و سعادت است. حضرت علی^(ع) فرمودند: «زکات زیبایی پاک‌دامنی است». (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۹۵، ۴: ۲۲۶) رعایت حجاب از زیبایی محافظت می‌کند و پاک‌دامنی به ارمغان می‌آورد. در حدیث دیگر حضرت فرمودند: «یکی از گروه‌های که وارد جهنم می‌شود، زنانی هستند که برای فتنه و فریب مردان، خود را آرایش و زینت می‌کنند و بدحجابند». (متقی‌هندی، ۱۴۰۱، ۱۶: ۳۸۳)

۷-۷. نفس اماره

رمز سعادت انسان، خودسازی و سرکوب نفس اماره است. کسانی که بر هوای نفس خود حاکم هستند، تحت تأثیر اهداف شیطان و انسان‌های شیطان‌صفت قرار نمی‌گیرند. زنان باکرامت و عفیف، به خاطر هوای نفس، تسلیم کاری که ارزش‌های انسانی آنان را زیر سؤال می‌برد نمی‌گردند. تشویق زنان به برهنگی و عدم پوشش، یکی از خواسته‌های شیطان و نفس اماره است؛ نفس اماره و شیطان از راه‌های مختلف زمینه‌سازی می‌کنند تا کارهای پست و بی‌ارزش و خلاف کرامت انسانی را خوب جلوه دهند و گاهی انسان را به حدی از سقوط می‌رساند که اعمال زشت را خوب می‌بیند و از آن‌ها دفاع می‌کند. (محمدی اشتهاوردی، ۱۳۷۵: ۱۳۳)

قرآن کریم صراحت دارد: «وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ؛ شیطان اعمالشان را زینت داد». (انفال: ۴۸) هم‌چنین می‌فرماید: «هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا؛ آیا به شما خبر دهم که زیانکارترین مردم چه کسانی هستند؟ آن‌ها که تلاش‌هایشان در دنیا گم و نابود شده، با این حال می‌پندارند کار نیک انجام می‌دهند». (کهف: ۱۰۴ - ۱۰۳) قرآن کریم تصریح می‌کند، هرکسی که بر نفس اماره و هوای نفس خود غلبه کند، سعادت‌مند می‌گردد و بهشت خداوند مأوای او است: «وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى؛ اما آن‌که بترسد جایگاه پروردگار خویش را و بازدارد خویش را از هوس‌ها همانا جایگاهش بهشت است». (نازعات: ۴۰ - ۴۱)

۷-۸. عدم توجه به ارزش‌ها

کسانی که خواهان عزت و کرامت هستند، به کاری که برخلاف حیثیت و کرامت او باشد تن نمی‌دهند؛ حضرت امیرالمؤمنین^(ع) یکی از راه‌های حفظ کرامت زن را توجه به پوشش می‌داند؛ «حجاب، باعث می‌شود که زن از نگاه‌های نامحرمان محفوظ بماند و زندگی پاک‌تر، محکم‌تر و سالم‌تر خواهد داشت». (مهریزی، ۱۳۸۱: ۱۳۳) هم‌چنین زنانی را که با بدن نیمه‌عریان در معرض دید همگان ظاهر می‌شوند، خارج شدگان از دین، جهنمی و شهوت‌پرست می‌داند: «آخر الزمان که از زمان‌های بسیار بد نامیده شده، آن دسته از زنانی

که نیمه برهنه ظاهر می‌شوند؛ از دین اسلام خارج، در فتنه وارد، شهوت پرستان، لذت جویان نفسانی، حلال کنندگان حرام و در جهنم و عذاب الهی گرفتارند». (حر عاملی، ۱۴۰۳، ۴: ۱۹)

۷-۹. کمبود محبت

کمبود عاطفه و محبت از طرف خانواده یا جامعه و... می‌تواند یکی از عوامل روی آوردن دختران و زنان به برهنگی و بی حجابی باشد. زنان و دخترانی که محبت کم دیده یا ندیده‌اند، زود از محبت‌های کاذب دیگران متأثر می‌گردند و گمان می‌کنند که نوازش، دلجویی و مهربانی دیگران، از روی دلسوزی و کمک به او است و برای وی ایجاد شخصیت می‌کند. همچنین روی آوردن به برهنگی و تظاهر با بدن برهنه در مجامع عمومی و جلب نظر دیگران را یکی از راه‌های جبران کمبودهای عاطفی خود می‌پندارند.

شکی نیست این دسته زنان، از ارزش‌های واقعی خود غافلند. کسانی که به ارزش‌های شخصیتی و کرامت خود آگاه هستند، هیچ‌گاه دنبال برهنگی، بی حجابی و تظاهر به جذابیت‌های جنسی خود نیستند. بدین ترتیب، والدین باید تلاش کنند، دست‌کم از نظر عاطفی و محبت، دختران خود را اشباع کنند؛ دختران و زنانی که نیاز عاطفی‌شان در خانواده و محیط سالم برآورده می‌گردد، کمتر به دام آدم‌های هوس‌باز و فاسد می‌افتند. (فتحیه، ۱۳۹۲: ۱۸۰)

نتیجه‌گیری

در این مقاله موضوع رعایت پوشش اسلامی از جانب زنان با محورهای ذیل، مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است:

یک. بررسی تاریخ بیانگر این است که رعایت حجاب توسط دین اسلام، تأسیس نشده است، بلکه در ادیان قبل از اسلام در میان برخی مردم مورد توجه بوده و زنان نسبت به آن پایبندی داشتند.

دو. پشت کردن به حجاب و پوشش، با آمدن انقلاب صنعتی (رنسانس) و به کار گماشتن و استخدام زنان در کنار مردان در کارخانه‌ها و شرکت‌ها و طرح شعار تساوی زنان

با مردان، آغاز شد و آرام‌آرام با تبلیغات دشمنان اسلام و فیمینست‌ها شیوع بیشتر پیدا کرد. سه. رعایت حجاب ارزش و الهام گرفته از فطرت پاک انسانی و حق‌الله است و عدم رعایت آن عصیان و گناه محسوب می‌شود.

چهار. مردان نیز مانند زنان به رعایت حدود الهی مکلف هستند و حق ندارند به شکل لجام‌گسیخته و بی‌بندوبار و با هر لباسی که خواسته باشند در جامعه ظاهر شوند.

پنج. عواملی که باعث رویکرد زنان به عدم رعایت پوشش و برهنگی می‌شود، عبارت است از بیان عقده حقارت، هجمه دشمن، نهضت صنعتی، جنگ جهانی دوم، مصرف‌گرایی، الگوبرداری از بیگانگان، نفس اماره، نادیده گرفتن ارزش‌ها.

زنان باید به نعمت‌های ارزشمندی که خداوند در وجودشان به ودیعه نهاده، توجه کرده و از آن‌ها پاسداری کنند. اگر فلسفه حجاب به‌درستی برای زنان تبیین شود و آنان اطمینان یابند که با رعایت آن و دوری از برهنگی، منافع فراوان و ارزشمندی به دست خواهند آورد، باورهای نادرست و پندارهای غلط در مورد شهوترانی و هوس‌بازی از ذهنشان دور خواهد شد و به سمت دستیابی به مراحل عالی فرهنگی سوق خواهند یافت. توجه به پوشش، پیش از اسلام و هر دین دیگری، در فطرت انسان نهفته است. فطرت هر انسانی خواهان عزت و شرافت است و این امر در وجود همه انسان‌ها به‌طور طبیعی وجود دارد. اساس کار این است که انسان‌ها باید به ندای فطری خود گوش دهند؛ اما برای توجه به خواسته‌های فطری، فراهم‌سازی بستر مناسب تربیتی و رفع موانع آن ضروری است. خانواده و والدین، نخستین و مهم‌ترین بستر تربیت فرد قبل از ورود به جامعه به شمار می‌روند. والدین باید در تربیت فرزندان خود حساس باشند و اجازه ندهند که آن‌ها در هر شرایطی، حتی اگر نامناسب باشد، تربیت شوند و وارد جامعه گردند. قدم بعدی پرهیز از الگوبرداری از فرهنگ‌های غیر اسلامی است؛ زیرا در این فرهنگ‌ها رعایت حجاب و پوشش برای زنان شرط ضروری نیست.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. اشنایدر، براون، (۱۳۷۰)، پوشاک اقوام مختلف، تهران: کارگاه نشر.
۲. افشار نیا، علی رضا، (۱۳۵۷)، زن و مردهای نیروهای تولید، تهران: پیشگام.
۳. پازوکی، احمد، (۱۳۶۶)، قیام گوهرشاد، تهران: وزارت ارشاد و مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۴. تورات، (۱۳۸۸)، سفرپیدایش، تهران: نشر انصاریان.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۳۰ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۶. حکیمی، محمود، (۱۳۶۹)، مجموعه مقالات برای بانوان، ج ۱، شفق.
۷. حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۰ق)، ارشاد الاذهان، قم: نشر اسلامی.
۸. دورانت، ویلیام جیمز، (۱۳۹۵)، لذات فلسفه، (ترجمه: عباس زریاب خویی)، تهران: نشر علمی فرهنگی.
۹. دورانت، ویلیام جیمز، (۱۴۰۱)، تاریخ تمدن، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
۱۰. دیولافوا، مادام، (۱۳۳۲)، سفرنامه، (مترجم: همایون)، تهران: نشر دانشگاه تهران.
۱۱. زیدان، جرجی، (۱۳۹۴)، تاریخ تمدن اسلامی، (ترجمه: علی جواهرکلام)، تهران: امیرکبیر.
۱۲. سیاح، احمد، (۱۳۳۰)، فرهنگ بزرگ جامعه نوین، تهران: کتابفروشی اسلامیه.
۱۳. شریعتی، علی، (۱۳۹۲)، انتظار عصر حاضر از زن مسلمان، تهران: شرکت چاپخش.
۱۴. صدر، حسن، (۱۳۹۶)، حقوق زن در اسلام و اروپا، تهران: بدرقه جاویدان.
۱۵. طباطبایی، حشمت، (۱۳۶۴)، حجاب مقدس ترین وسیله استحکام حضار عفاف، ج ۲، قم: دارالنشر.
۱۶. طباطبایی، سید محمدرضا، (۱۳۹۳)، حجاب بهترین انتخاب، تهران: مؤسسه فرهنگی نورالائمه.

۱۷. فانون، فرانتس، (۱۳۸۴)، سال پنجم انقلاب الجزائر، (ترجمه: نورعلی تابنده)، تهران: نشر حقیقت.
۱۸. فتاحی زاده، فتحیه، (۱۳۷۶)، حجاب از دیدگاه قرآن و سنت، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۹. قائم مقامی، فرهت، (۱۳۵۶)، آزادی یا اسارت زن، تهران: نشر جاویدان.
۲۰. کلروالاس، املا ابوت، (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی زنان، (ترجمه: منیژه نجم عراقی)، تهران: نشر نی.
۲۱. گروه مؤلفان، (۱۳۸۷)، زن از دیدگاه اسلام، تهران: نشر شلاک.
۲۲. متقی هندی، علی بن حسام، (۱۴۰۱ ق)، کنز العمال، بیروت: مؤسسة الرسالة.
۲۳. محمدی اشتهااردی، محمد، (۱۳۷۵)، حجاب بیانگر شخصیت زن، قم: نشر ناصر.
۲۴. محمدی آشتیانی، علی، (۱۳۷۳)، حجاب در ادیان الهی، تهران: نشر اشراق.
۲۵. محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۹۵)، میزان الحکمه، (ترجمه: حمیدرضا شیخی)، قم: مؤسسه فرهنگی دارالحديث.
۲۶. معین، محمد، (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی معین، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۷. مکی، حسین، (۱۳۶۲)، تاریخ ۲۰ ساله ایران، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۲۸. منصور نژاد، محمد، (۱۳۸۱)، مسئله زن، اسلام و فمینیسم، تهران: برگ زیتون.
۲۹. موسوی خمینی، روح الله، (۱۳۸۴)، جایگاه زن در اندیشه امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیمی و نشر آثار امام خمینی ره
۳۰. موسوی خمینی، روح الله، (بی تا)، صحیفه نور ج ۴، تهران: مؤسسه تنظیمی و نشر آثار امام خمینی.
۳۱. مهدی زاده، حسین، (۱۳۹۰)، فلسفه حجاب، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۳۲. مهریزی، مهدی، (۱۳۸۱)، زن در سخن و سیره امام علیه السلام، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۳۳. نجفی، محمد حسن، ۱۳۷۶، جواهر الکلام، تهران: مکتبه الاسلامیه.

۳۴. نفیایی، حساب، (۱۳۴۲)، سیرتکامل حقوق زن در تاریخ و شرایع، بی جا: چاپخانه بدیع.

۳۵. وشنوی، قوام، (۱۳۵۲)، حجاب در اسلام، (ترجمه: احمد محسنی گرگانی)، بی جا: نشر حکمت.